

מחקרי קבלה

מאת יהודה ליבס

דבר גדול קיבלה על עצמה הוצאת הספרים עם עובד: פרסום מחודש של כתביו המחקריים של גרשם שלום (1897-1982), גדול חוקרי הקבלה בדורו, כשהם מקובצים, ערוכים לפי תקופותיה של המיסטיקה היהודית, מעודכנים וממופתחים. כרך ראשון בסדרה זו יצא בשנת תשנ"ב – מחקרי שבתאות, בעריכתו ועדכוננו של כותב שורות אלה, ועתה יצא השני: מחקרי קבלה א. כרך זה כולל מחקרים הנוגעים לראשית הקבלה. בסוף כל מאמר נוספו כאן הערותיו החדשות של שלום עצמו, שכתב בכתב ידו בשולי טופסי המאמרים ששמר אצלו, ואלה הועתקו והובאו הנה בידי יוסף בן שלמה. אחרי אלה נוספו ציונים ביבליוגרפיים הנוגעים להמשך המחקר בנושא המאמר בדור שלאחר שלום, ולא להאריך אכן אחראי משה אידל, הטוב שבחוקרי הקבלה בדור זה. המפתחות שבסוף הספר נערכו בידי יעל ולדמן, והעורך הכללי של הסדרה, שמצאה לנכון לכנות עצמה בשם 'ארוון ספרים יהודי', הוא אברהם שפירא.

אף למי שהמאמרים שכאן מוכרים זה מכבר, הפגישה החדשה אתם, בקנקן הנאה ובעזרת המכשירים דלעיל, היא חוויה חזקה ומרעננת. בראש ובראשונה יש כאן פגישה מחודשת עם רוחו של ג' שלום, עם ראייתו החדה בפרטים ובכללים, עם העברית היפה ועם הסגנון העז.

כבודם של ראשונים

אומנם, ניתנה האמת להיאמר, לעתים דומה שהסגנון אפילו עז מדי. במקרה כזה נפגש הקורא כבר בפסקה הראשונה של המאמר הראשון שבספר שלפנינו, ששם מתפלא שלום על 'חכמתם של חוקרי הקבלה בדורות האחרונים [...] כמו לנדויאר, גרץ וכל כת דילהון' [ניב אחרון זה נלקח כידוע ממקורות הדימונולוגיה היהודית; י"ל], אשר 'בפספוטי מלים עלובים [...] חשבו לצאת ידי חובתם'. סגנון כזה יימצא גם בהערות שהוכנסו עתה מכתב ידו של שלום (יש להביא

בחשבון, אומנם, שאלה לא תוכננו מראש לבוא בדפוס כלשונו), שכבר בראשונה שבהן מעיר שלום: 'לחנם נסמכתי על הבליו של טולידאנו'.

דומה שיש כאן עניין עקרוני, החורג מתחום הנימוסים וההליכות. תלמידיו של שלום, שהתרשמו עמוקות מידענותו ועמקותו ומאישיות הכריזמטית, הפנימו גם את הביטול שנקט כלפי קודמיו. גם בדידי הוה עובדא, ורק אחרי שנים רבות של לימוד התחלתי לעמוד על גדולתם של החוקרים שקדמו לשלום ועל חובו של שלום כלפיהם. אך רבים אינם מכירים בזאת אף היום, כפי שאפשר ללמוד אף מן הכיתוב שעל גב הספר שלפנינו, שיצא, לפי כל הסימנים, מעטו של אברהם שפירא: 'מפעלו של גרשם שלום בחקר המיסטיקה היהודית מהווה הישג נדיר של יצירת תחום מחקר חדש במדעי הרוח בידי אדם אחד, כמעט יש מאין'. לדעתי, גם אם נתאר את שלום רק כיוצר יש מיש, עדיין גדול הוא דיו, ואין לו צורך בלשונו של גוזמא. ביטול זיקתו של שלום אל חוקרי העבר כרוך אצל חלק מחסידיו גם בביטול ערכם של החוקרים בני הדור החדש, וגם להערכה כזאת אינני נוטה להצטרף.

מקורות ומחקרים

המאמרים שנקבצו כאן יפים כמובן גם בתוכנם. רובם נכתבו בתקופה קדומה יחסית, ושימשו תשתית למחקריו הבאים של שלום ושל ממשיכיו. שלום פירסם בהם לראשונה, וניתח באופן מזהיר, טקסטים חשובים ביותר להבנת הקבלה ותולדותיה. כזאת היא האיגרת המתפרסמת כאן במאמר הראשון, אותה כתב הראש והראשון למקובלים, ר' יצחק סגי-נהור, ושלחה לתלמידיו אנשי גירונה, אל הרמב"ן ואל ר' יונה, ובה מלמד הוא אותם פרק בסייגי האיזוטריות. כמו כן מתפרסם כאן, בצד כתבים אחרים, פירושו של הרמב"ן לפרק הראשון של *ספר יצירה*, שבו נמצא יסוד רעיוני גם לתורת הצמצום הלוריאנית (אותה תורה קוסמוגונית שהגיעה לשיאה בימי שיאה של הקבלה בכלל, בחוגו של האר"י, במאה השש-עשרה בצפת).

שאר המאמרים עניינם בתיאור תולדות הקבלה מבחינה רעיונית וספרותית, וכמה מהם ייזכרו בהמשך. לשם כך נזקק שלום כדבר ראשון לייחס נכונה את ספרי היסוד, שרבים מהם נתייחסו למחברים לא להם במשך מאות שנות ההיסטוריה הקבלית, ולכך מוקדש מקום ניכר בספר שלפנינו. שלום השתית את קביעותיו על יסוד מחקר אינטנסיבי של התחום הדתי והמחשבתי, וגם של הסגנון, ההשפעות, המובאות וכדומה. כך נמצא למשל במאמר העוסק בפירוש הארוך והמדהים *לספר יצירה*, הנדפס עם הספר ברוב המהדורות, ומיוחס בהם בטעות לראב"ד. שלום מוכיח כאן שמחברו האמיתי של הפירוש הוא ר' יוסף בן שלום אשכנזי (הארוך), מקובל מעניין ביותר, ובעל תרומה ייחודית לעיצוב פרצופה של הקבלה.

אין זה מקרה, אגב, שהחיבורים הנזכרים הם פירושים *לספר יצירה*. כתבי שלום רצופים מחקרים ופירוסומים של פירושים לספר זה (ביניהם פירסום וחקירה גם של פירוש מאת ר' יצחק סגי-נהור הנזכר לעיל). שכן אפשר לטעון במדה רב של הצדקה שתורת הקבלה כולה נוצרה בדרך של פרשנות *לספר יצירה*, המשנה המיסטית הקדומה והעמוקה, פרשנות שמשלבת ומתאמת בין ספר זה לבין המיתוסים שבמדרשי חז"ל.

סנדלה של מלכת שבא

קריאה חדשה במאמרים אלה מלמדת תמיד דברים חדשים. הקורא בחומר כה מעורר המוצג בחדות ושקיפות שכזו בידי ג' שלום, עשוי אף להמשיך הלאה עם זרם המקורות הנחקרים ולהגיע להבחנות משלו. כך אירע עתה גם לי כשקראתי בספר החדש שלפנינו את המאמר הפיקנטי 'פרקים חדשים מענייני אשמדאי ולילית'. שלום מנתח כאן (בעמ' 212) את דברי *ספר הזוהר* (ספר הספרים של הקבלה), על פגישת שלמה ומלכת שבא, שזוהתה בתורת הסוד עם הַשָּׁדָה לילית. אחר כך משוה הוא דברים אלה למקבילה בכתבי המקובל ר' משה די ליאון (רמד"ל), ומוצא בכך חיזוק לדעתו שרמד"ל הוא מחברו של *ספר הזוהר*. אבל אני, כשעיינתי בדברים מחדש, עלתה בידי תוספת פירוש לאותו קטע זוהרי, ומכאן מצאתי חיזוק לדעתי שלי, שרמד"ל דווקא איננו מחבר *הזוהר*.

ואלה פרטי הדברים: הקטע מן *הזוהר* מכיל את המשפט (בתרגום מארמית): 'מלכת שבא, כתיב (מלכים-א י, א) "ותבוא לנסותו בחידות". חדא [כך הלשון במקור] שיעשה לרגלה סנדל'. לדעתי 'חדא' היא המלה הערבית חד'אא (חית בחריק), שפירושה נעל, והמבוטאת ברוב הניבים כ'חדא'. בעזרת הערבית דרש אפוא הזוהר את המלה 'חידות' כ'סנדל'. זוהי לדעתי הדרך היחידה שבעזרתה מתוך הפסוק *מלכים* יעלה דווקא סנדל (מוטיב הסנדל אינו מצוי כאן במקורות שלפני *הזוהר*). אך ממש כפי ששלום לא עמד על משמעות זו של המלה 'חדא', כך לא הבין זאת גם רמז"ל, שכנראה לא ידע ערבית. זאת אפשר ללמוד מן המקבילה דלעיל של רמז"ל (שהיא בעצם תרגום) למשפט זוהרי זה: "'בחידות" והאחד מהם שבקשה ממנו לעשות לה סנדל'. אומנם 'חדא' בארמית בדרך כלל פירושה 'אחת', אבל תרגום זה אינו מתאים לא למעמדה התחבירי של המלה כאן, ולא לעובדה שבהמשך אין מצוינת חידה נוספת, ולא לפירוש דלעיל. לו היה רמז"ל מחברו של הזוהר, היה בוודאי מתרגם זאת אחרת.

תוספות ועדכונים

הערותיו של שלום שהובאו כאן לראשונה מכתב ידו משביחות מאוד את המאמרים ומוסיפות עליהם הרבה בכמות ואיכות. בין השאר מכילות ההערות עדויות חדשות מכתבי-יד שלא היו לעיני המחבר בעת הפרסומים הראשונים, ובעזרתן משתנית לעתים משמעותם של הטקסטים שהתפרסמו במאמרים, ושעד עתה נזקקו להם החוקרים רק לפי גירסתם הראשונה (כך הוא בעיקר בנוגע לפירושו הנזכר של הרמב"ן ל*ספר יצירה*).

ערך רב נודע גם לעדכונים הביבליוגרפיים הנוספים. המעיין בהם יופתע משייוכח לדעת, למשל, עד כמה פרח ושיגשג המחקר על ר' דוד בן יהודה החסיד מאז מאמרו של שלום העוסק במקובל זה, ובמידה רבה בעיקבותיו של מאמר זה, שהובא כאן מחדש (למאמר זה גם הערותיו החדשות של שלום ארוכות הן ומפורטות במיוחד). מדברי שלום בצירוף המחקרים החדשים עולה שר' דוד, נכדו של

הרמב"ן, היה מאחרוני חוג *ספר הזוהר*, ודמות מפתח להבנת הספרות הזוהרית ואף כיוונים מרכזיים בספרות הקבלה שהסתעפו ממנה.

חסרונות

עם זאת, בתחום העדכונים החדשים משאיר הספר שלפנינו גם מקום לביקורת. אברהם שפירא, אותו עורך רב-התלהבות, כותב ב'פתח דבר', שכאן עוזכנו והושלמו 'כל חידושי המחקר הנוגעים לרכיבי הקובץ'. אני אינני מבקש שלמות כזאת, החורגת מן היכולת האנושית ובוודאי ממתכונת הספר שלפנינו. אבל בנוגע לכמה מקרים אין להשלים עם החסרון אלא להשלימו, ובעיקר לאור הציפיות שמעוררת בקורא הודעתו של שפירא.

כוונתי בראש וראשונה למאמר האחרון שבספר, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקודש?'. למאמר זה אין בספר כל נספחים. לא הערות מכתב ידו של ג' שלום (שכן, ככל הנראה, הטופס הפרטי שבו כתב שלום את הערותיו אבד ואיננו), ואף לא עידכונים ביבליוגרפיים. חסר אחרון זה בולט כאן ביותר, כי מאז שפירסם שלום את מאמרו נכתב לא מעט על *איגרת הקודש* – החיבור רב-הרושם הפורש תורה קבלית שלמה בענייני מין. על איגרת זו כתבו למשל חיים זב שעוועל, אפרים גוטליב, שרגא אברמסון, יוסף דן, דוד ביאל ושרל מופסיק. במחקרים אלה ובאחרים הועלו גם כמה וכמה סברות בנוגע למחברו של חיבור זה, ובין המועמדים העיקריים לכך אפשר למנות את המקובלים ר' עזרא, ר' עזריאל, ר' יוסף הבא-משושן-הבירה ור' יוסף גיקטיליא. דברי שלום במאמר שלפנינו כבר אינם עומדים, גם לפי מי שיסכים עם השורה האחרונה של דעתו של שלום, ויסבור כמוהו שהמחבר של *איגרת הקודש* הוא ר' יוסף גיקטיליא. שהרי שלום מבסס את דבריו על הדמיון בין דברי האגרת לבין ספר *טעמי המצוות* של גיקטיליא (הוא אף מפרסם במאמר קטע ארוך מספר זה), אך בינתיים התברר שלא ר' יוסף גיקטיליא הוא מחבר ספר *טעמי המצוות* אלא ר' יוסף הבא-משושן-הבירה. כך הוכיח אלכסנדר אלטמן עוד בימי חייו של שלום, ושלום קיבל את דעתו והסתמך עליה במקומות רבים, ואף באחת מהערותיו החדשות

שנדפסו עתה בנספח למאמר אחר בספר שלפנינו (עמ' 132). רק קורא המאמר האחרון של הספר עשוי להישאר בסברה הקודמת.

כזה הוא המצב גם באשר למאמר (או לחלק המאמר) הנקרא 'עוד על ר' יוסף בן שלום האשכנזי'. כאן מוכיח שלום שר' יוסף זה הוא מחברו של ספר *אור הגנוז*, הפירוש הראשון שנכתב על *ספר הבהיר* (כך נקרא המדרש הפלאי והבלתי בהיר שבו עולה לראשונה המיתוס הקבלי של ימי הביניים). גם לעניין זה אין לפנינו כל עדכונים ביבליוגרפיים, אף שמצב המחקר השתנה מאוד מאז נכתב המאמר. מיד אחרי פרסום המאמר התעורר פולמוס בשאלה זו בין ג' שלום לבין יעקב בקר. שלום אומנם לא השתכנע מדברי בקר, אבל אחר כך מצא בעצמו ראייה לדבר, חזר בו מדעתו, וייחס את הפירוש לא לר' יוסף אלא לר' מאיר בן-אבי-סהולה. על דעתו החדשה של שלום ערער זאב גלילי, במאמרו 'לשאלת מחבר פירוש "אור הגנוז" לבהיר' (*מחקרי ירושלים במחשבת ישראל* ז, תשמ"ה). גלילי, אגב, מביא שם את כל המקומות ששלום נוקט בהם עמדה בשאלה זו, וכן מכתב אישי שכתב לו שלום, שבו מחזיק שלום בדעתו שאבי-סהולה הוא המחבר. אף גלילי, החולק על שלום, אינו תומך במחברותו של ר' יוסף, וכמוהו גם שאר החוקרים בדורנו שנגעו בסוגיא זו (למשל משה חלמיש). המאמר שלפנינו בצורתו הנוכחית הוא אפוא אנכרוניסטי למדי.

בעידכון הביבליוגרפי למאמר 'עקבותיו של גבירול בקבלה' לא נזכר כאן מחקר רחב היקף הדרן מחדש בבעיה זו. כוונתי למאמרי שלי 'ספר יצירה אצל ר' שלמה אבן גבירול ופירוש השיר "אהבתיך"' (*מחקרי ירושלים במחשבת ישראל* ו, תשמ"ג). אתרע מזלו של מחקר זה והושכח בשגגה גם בהזדמנות אחרת (אני מתנצל על הסטייה מענייננו, אבל כאן, מסתבר, צדק הלל באומרו 'אם אין אני לי מי לי'). עזרא פליישר, בהוצאת ספרו המסכם של חיים שירמן *תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית*, הקדיש הערה ביבליוגרפית ארוכה למחקרים על שירו של גבירול 'אהבתיך', ומאמרי זה, החדש מכולם, נפקד מקומו.

הערות כלליות

חסרון אחר שבספר שלפנינו הוא העדר ציון לכתבי העת המקוריים שבהם נדפסו המאמרים, ואף לשנים שבהן נתפרסמו. מבחינה מדעית (אם כי אולי לא מבחינה חוקית) העדר ציון השנה משמעותי הוא אף יותר. זמן הכתיבה הוא עניין רלוונטי וחשוב לקורא באסופה שכזאת, הכוללת מאמרים מתקופות שונות.

לטעמי אפשר היה גם להגדיל את הקובץ ולכלול בו מאמרים נוספים. הרי יתרונה של אסופה הוא עצם האסיפה. כך היה גם המפתח מכיל חומר רב יותר ונעשה לכלי יעיל יותר. דומה שהקובץ הקודם, *מחקרי שבתאות*, המחזיק כמות רבה פי שלושה, הוא עדיין במתכונת נוחה לשימוש ועיון. אך כנגד זאת האות 'אלף' בראש הקובץ היא סימן טוב לבאות, ומותר לקוות שהכרכים הבאים לא יבוששו לבוא.